

[Type text]

UDC: 39:303.442.23]:17

DOI:10.2298/GEI1002094K

Accepted for publication: 29.09.2010.

Gabriela Kilianova

Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied, Bratislava, Slovačka

gabriela.kilianova@savba.sk

Terénny výskum a otázky etiky

Slovenská asociácia sociálnych antropológov podnietila diskusiu o etike bádania v sociálnej a kultúrnej antropológii a etnológii na Slovensku. V januári roku 2009 sa uskutočnil seminár s názvom „Etika v etnológii/ sociálnej antropológii“, ktorý vyvolal živú odozvu v akademickej obci na Slovensku. Z celého spektra etických otázok v etnologickom/ antropologickom bádani, ktoré sa diskutovali na seminári, sa príspevok bude zaoberať otázkou, aké etické problémy vystupujú najčastejšie pri terénnom výskume, ako napríklad výber výskumnej témy z perspektívy etiky, etické pravidlá pri vykonávaní terénneho výskumu, ochrana osobných údajov respondenta pri spracovaní výskumu a jeho archivovaní, zásady publikovania empirických dát a iné. Autorka poskytne informácie o možnostiach prístupov k etickým problémom a bude tiež reagovať na súčasnú diskusiu o riešení etických problémov v terénnom bádani.

Kľúčové slová: terénny výskum, etnológia, sociálna a kultúrna antropológia, etika.

Ak sa v tomto príspevku sústreďujem na otázky etiky a špeciálne etiky terénneho výskumu v etnológii, sociálnej a kultúrnej antropológii, reagujem tým na dva podnety. Prvý a bezprostredný podnet predstavuje diskusia v akademických kruhoch na Slovensku, ktorá sa začala rozvíjať od začiatku deväťdesiatych rokov 20. storočia. Prihlásila sa s opätovnou naliehavosťou po založení novej odbornej spoločnosti *Slovenskej asociácie sociálnych antropológov* (SASA) v ostatných dvoch rokoch. Druhý podnet prichádza z diskusie o etike a morálke v etnológii/ antropológii na medzinárodnej úrovni. Tá sa tiež nanovo rozprúdila v deväťdesiatych rokoch 20. storočia (Pels 1999), pričom vo viacerých krajinách mala aj konkrétne dôsledky: prejavili sa snahou formulovať a prijať etické kódexy etnológov/ antropológov. Na druhej strane oživená diskusia o etických otázkach vo vede súvisela s opakovanou kritickou reflexiou vednej disciplíny a nadväzovala na predchádzajúce úvahy, aké sa konali v šesťdesiatych rokoch a neskôr v osemdesiatych rokoch 20. storočia (Pels 1999, 101 ff.). V úvahách o stave vednej disciplíny nástojčivo vystúpili do po-

predia aj otázky o morálnej zodpovednosti vedca voči objektu poznania, čo sú v prípade etnológie /antropológie konkrétni ľudia, sociálne skupiny a spoločnosti. Treba však zároveň pripomenúť, že etický problém výskumu v etnológii/antropológii sa vynára opakovane od vzniku sociálnej a kultúrnej antropológie, ako to podrobne popisuje napríklad Pels (1999).

Sústredenie sa na etické otázky v etnológii /antropológii v posledných dvoch desaťročiach môžeme dávať do súvisu aj s iniciatívami, ktoré v rovnakom období vznikli na medzinárodných fórach a v nadnárodných inštitúciách. Pripomením napríklad vytvorenie European Group on Ethics in Science and New Technologies, ktorá vznikla v roku 1998 pri Európskej komisii a nadväzovala na iniciatívu z roku 1991, vtedy ešte limitovanú iba na biológiu a genetiku (http://ec.europa.eu/european_group_ethics/index_en.htm otvorené 27.12. 2009). Podobne funguje od roku 1998 UNESCO Programme Ethics of Science and Technology (otvorené 27.12.2009).

Na Slovensku sa prvé pokusy zaoberať sa otázkami etiky bádania v etnológii objavili krátko po roku 1989. V tom období Milan Leščák a Kornélia Jakubíková pripravili prvý náčrt Etického kódexu Národopisnej spoločnosti Slovenska pri SAV (vtedy pod názvom Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV), ktorý, žiaľ, zostal iba v podobe návrhu.¹ Národopisná spoločnosť Slovenska a časopis Etnologické rozpravy iniciovali diskusiu o etike v etnologickom výskume znova začiatkom 21. storočia (Bitušíková 2002, Podoba 2002, Zajonc 2002).

V roku 2007 vznikla Slovenská asociácia sociálnych antropológov a na prvom valnom zhromaždení v roku 2008 sa medzi inými komisiami a odbornými sekciami vytvorila aj Komisia pre etiku SASA.² Komisia pod vedením druhej predsedníčky pripravila v januári 2009 workshop „Etika v etnológii/ sociálnej antropológii“, ktorého cieľom bolo diskutovať o postupnej príprave etického kódexu.

Kým sa budem podrobnejšie venovať iniciatívam Komisie pre etiku SASA v súvislosti s budúcou prípravou kódexu, chcem ešte odpovedať na otázku, na čo vôbec potrebujeme etický kódex. Nazdávam sa, že vedecký odbor môže potrebovať kódex z niekoľkých dôvodov. Predovšetkým ide o dohodnutú normu vedeckej práce, ktorú si vytvorila vedecká komunita. Norma stanovuje, ako majú bádatelia postupovať pri výskume, spracovávaní a zverejňovaní výsledkov výskumu, aký majú mať vzťah k inštitúciám rôznej úrovne a k verejnosti. Kódex tak umožňuje hodnotiť, súhlasiť alebo nesúhlasiť s postupmi práce konkrétnych bádateľov a vyvodzovať z toho dôsledky v rámci vedného odboru. To

¹ Ústna informácia od K. Jakubíkovej v diskusii na workshope „Etika v etnológii/ sociálnej antropológii“ 23. 1. 2009.

² Komisia pre etiku SASA v čase vzniku pracovala v zložení: predsedníčka Zuzana Búriková, členovia Ivica Bumová, Juraj Buzalka, Tatiana Bužeková, Michaela Ferencová, Peter Hlohinec, Tomáš Hrustič a Gabriela Kiliánová. Po odchode Z. Búrikovej na materskú dovolenku prevzala v druhej polovici roka 2008 funkciu predsedníčky Michaela Ferencová.

sú úlohy kódexu smerom do vnútra akademickej komunity. Na druhej strane etický kódex spĺňa dôležitú úlohu smerom od akademickej komunity k spoločnosti. Kódex môže dávať spoločnosti záruku, že akademická komunita (tá, ktorá prijala kódex) združuje bádateľov, ktorí sú kompetentní, profesionálni a konajú v súlade s dohodnutými etickými princípmi. Spoločnosť preto môže príslušnému vednému odboru a jeho predstaviteľom dôverovať, prijať a vážiť si výsledky jeho vedeckého výskumu.

Etnológovia/ antropológovia na Slovensku sa doteraz mohli inšpirovať napríklad Etickým kódexom Slovenskej akadémie vied, ktorý však nebol rozpracovaný pre jednotlivé vedné disciplíny. Kým sa to nestane, bádatelia sú odkázaní na to, že pri riešení špecifických úloh vo svojom odbore postupujú viac-menej intuitívne, v súlade so svojim svedomím. Nepochybujem o tom, že väčšina etnológov na Slovensku postupovala pri svojich výskumoch eticky a usilovala sa s najlepším vedomím a svedomím prezentovať získaný materiál. Avšak písomný kódex ako dokument vzniknutý z konsenzu vo vedeckej komunite utrieduje a sumarizuje pre používateľa (a to môže byť rovnako vedec ako aj študent etnológie/ antropológie) celý okruh otázok, patriacich do etickej problematiky. Poskytuje návod na prácu, a tak uľahčuje bádateľovi jeho postup vo výskume.

Materiál, ktorý Komisia pre etiku SASA v januári 2009 pripravila na diskusiu,³ sa inšpiroval medzinárodnými iniciatívami a etickými kódexmi v sociálnej a kultúrnej antropológii, najmä *Ethical Guidelines for Good Research Practice. Association of Social Anthropologists of the UK and Commonwealth* z roku 1999 (<http://www.theasa.org/ethics/guidelines.htm> otvorené 27.12.2009) a *Statements of Ethics. Principles of Professional Responsibility. Council of American Anthropological Association* z roku 1971, s dodatkami z roku 1986 (<http://www.aaanet.org/stmts/ethstmnt.htm> otvorené 27.12.2009).

Komisia sa rozhodla sústrediť pozornosť najmä na nasledujúce okruhy problémov:

1. Vzťah výskumníka k účastníkom výskumu (informátorom)

- Ochrana informátora
- Súhlas s výskumom a publikovaním dát
- Používanie záznamovej techniky
- Predvídanie a zváženie dôsledkov výskumu
- Archivácia dát
- Výskum na internete

2. Zodpovednosť voči vedeckej komunite

- Zachovanie reputácie disciplíny

³ Prezentácia z 1. workshopu o etike v antropológii (dokument PDF), uverejnené 13.III. 2009 (<http://www.antropologia.sk/> otvorené 27.12.2009).

- Manipulácie s dátami, falzifikácia
- Plagiátorstvo
- Zodpovednosť za spolupracovníkov
- Vzťah ku kolegom v krajine, kde sa koná výskum (ak sa koná výskum v zahraničí)

3. Etika a vyučovací proces

- vzťah učiteľ – študent
- vylúčenie diskriminácie
- zneužívanie študentov
- vyučovanie výskumnej etiky

4. Vzťah k vládnym a politickým orgánom

- výskum pre vládne organizácie
- ochrana výskumníka a ochrana informátorov

5. Vzťah k sponzorom a zamestnávateľom

6. Zodpovednosť voči verejnosti.⁴

V ďalšom texte sa sústredím na otázky etiky a terénneho výskumu. Ide o materiál, ktorý som ako jedna z členiek Komisie pre etiku SASA pripravovala na spomínaný workshop v januári 2009. Materiál bol zaradený do bodu 1 - Vzťah výskumníka k účastníkom výskumu (informátorom) a vyjadroval sa najmä k prvým štyrom témam uvedeným v bode 1, to znamená k ochrane informátora, súhlasu s výskumom a publikovaním dát, k používaniu záznamovej techniky a k predvídaní a zváženiu dôsledkov výskumu. V takomto poradí budem diskutovať jednotlivé okruhy etických problémov, ktoré sa vzťahujú najmä na činnosti pri terénnom výskume.

Ochrana informátora

Prezentáciu na workshope sme začínali konštatovaním, že ochrana informátorov je pre bádateľa prvoradou povinnosťou. Bádateľ by mal dbať na celkovú, to znamená fyzickú, ale aj sociálnu a psychickú ochranu účastníkov výskumu a ich prostredia. Spomínané antropológické kódexy sa zhodujú v nasledovnom bode: v situácii, keď nastáva konflikt medzi výskumným zámerom a možným porušením ochrany informátorov alebo ich prostredia, by mal bádateľ uprednostniť ochranu informátorov.

⁴ Pozri Prezentácia z 1. workshopu o etike v antropológii (dokument PDF), uverejnené 13.III. 2009 (<http://www.antropologia.sk/> otvorené 27.12.2009), porovnaj tiež Ferencová 2009, 131.

Čo sa týka získavania údajov o informátoroch alebo ich prostredí, výskum nesmie vyvolať nepatričné rušenie a obťažovanie. Výskumník by si mal byť vedomý skutočnosti, že protesty zo strany informátorov môžu nastať nielen preto, že informátor utrpel priamu škodu, ale aj preto, že cítil ohrozenie svojho súkromia alebo svojich vzťahov k sociálnemu prostrediu (k sociálnej skupine, k lokálnej komunite, k spoločenstvu atď.).

Na Slovensku sa zatiaľ iba v obmedzenej miere využívajú asistenti výskumu. Napriek tomu bolo potrebné uviesť informáciu, že asistent rovnako ako bádateľ nesmie narušovať súkromie informátora a jeho vzťahy s prostredím. Asistent tak isto nesmie pokračovať vo výskume takých tém a údajov, ktoré podľa informátora nemajú byť odhalené a zverejnené. V prípade akýchkoľvek pochybností o dobrom vzťahu medzi informátorom a asistentom výskumu má bádateľ dbať na to, aby sa výskum skončil.

Súhlas s výskumom a publikovaním dát

Na workshope sa diskutoval názor, že získanie súhlasu na výskum nie je jednorazový akt, ale neustála negociácia počas trvania výskumu. Podľa takéhoto prístupu bádateľ získava súhlas tak, že uvedie informátorovi úplné údaje o predmete a celi výskumu, o predpokladaných dôsledkoch výskumu, o inštitúcii, pre ktorú sa výskum koná. Ďalej je jeho povinnosťou oboznámiť informátora so spôsobom, ako použije získané údaje, o výhodách a prípadných nevýhodách pre informátorov, ktoré môžu vzniknúť preto, že sa vykonáva výskum. Informátor by mal byť oboznámený aj s tým, kde budú uložené údaje z výskumu. Bádateľ by mal s informátorom dohodnúť, aká bude ochrana poskytnutých údajov po ich uložení a archivovaní, napríklad, či si želá informátor anonymizovať svoju osobu a údaje. Ak bádateľ počas výskumu otvorí novú tému alebo nový predmet výskumu, mal by na to opäť získať súhlas od informátora.

Pri prezentácii sa tiež zdôrazňovala skutočnosť, že osoby, ktoré dávajú súhlas, musia mať legálne predpoklady na to, aby súhlas mohli poskytnúť. To znamená, že súhlas môžu dať iba svojprávne osoby. Súhlas nesmie byť získaný pod nátlakom. Ako príklady nátlaku etické kódexy uvádzajú, že taký stav môže nastať, ak sa výskum koná pod vplyvom zamestnávateľa informátora, vlády a iných inštitúcií. V takom prípade by bádateľ nemal pokračovať vo výskume. Pomerne živú diskusiu na workshope vyvolala otázka, či platí súhlas s výskumom, ktorý bol získaný až po jeho skončení.

V tejto časti prezentácie sa opätovne riešila aj úloha asistenta výskumu. To znamená, že ak sa výskum vykonáva prostredníctvom asistenta výskumu, rovnako sa musí vopred získať súhlas informátora s výskumom.

Používanie záznamovej techniky

Na prezentácii sme uviedli, že bádateľ musí získať súhlas od informátora/účastníka výskumu na to, aby mohol používať záznamovú techniku. Pri používaní techniky musí účastník výskumu dostať relevantné informácie o tom, akú techniku bude bádateľ používať (nahrávanie, fotografovanie, videozáznam atď.). Bádateľ by sa mal ubezpečiť, že informátor vie a rozumie, aké sú možnosti používanej techniky.

Predvídanie a zváženie dôsledkov výskumu

Táto téma sa priamo obracia na etické vedomie a odborné kompetencie bádateľa. Etnológ alebo antropológ by mal predvídať prípadné škody spôsobené informátorom alebo ich prostrediu z dôvodu vykonávania výskumu a získavania údajov. Etické kódexy upozorňujú na to, že súhlas od informátorov nezbavuje bádateľa zodpovednosti predvídať krátkodobé, ale aj dlhodobé možné škody spôsobené výskumom. V prípade, že má bádateľ akékoľvek pochybnosti o možných dôsledkoch výskumu, mal by úplne upustiť od výskumu. Rovnakým spôsobom by mal postupovať pri publikovaní údajov z výskumu. To znamená, že ak má akékoľvek pochybnosti, že publikovanie by mohlo vyvolať nevhodné dôsledky pre informátora alebo jeho prostredie, bádateľ by sa mal rozhodnúť nepublikovať údaje.

Záver

V referáte som sa venovala vzťahu vedeckého výskumu a etiky. Rozoberala som podrobnejšie otázku terénneho výskumu a etického správania, pričom som sa zamerala na štyri okruhy problémov: ochrana informátora, súhlas s výskumom a publikovaním dát, používanie záznamovej techniky, predvídanie a zváženie dôsledkov výskumu. Samozrejme, otázky etiky vedeckého výskumu sa dotýkajú širšej problematiky, ako ukazuje prehľad okruhov problémov, ktoré sme pripravili na workshop v januári 2009. Nazdávam sa, že vypracovanie zásad etiky pri vedeckom výskume a prijatie etického kódexu v etnológii/sociálnej a kultúrnej antropológii by bol na prospech všetkým bádateľom a študentom. Zároveň by prijatie kódexu mohlo do budúcnosti pomôcť pri ochrane dobrého mena vednej disciplíny, vedcov a ich výsledkov bádania vo vzťahu k verejnosti a politickej moci.

Literatúra

Bitušiková, A. 2002: *Etika v etnológii*. Etnologické rozpravy 9: 75-76.

- Ethical Guidelines for Good Research Practice*. Association of Social Anthropologists of the UK and Commonwealth 1999. <http://www.theasa.org/ethics/guidelines.htm> (otvorené 27.12.2009).
- European Group on Ethics in Science and New Technologies*. http://ec.europa.eu/european_group_ethics/index_en.htm (otvorené 27.12.2009).
- Ferencová, M. 2009: *Diskusia o etike v sociálnej antropológii/ etnológii na Slovensku*. Národopisná revue 2: 130- 132.
- Pels, P. 1999: *Professions of Duplexity: A Prehistory of Ethical Codes in Anthropology*. *Current Anthropology* 40: 101-136.
- Podoba, J. 2002: *Na okraj diskusie o využívaní informačných etnografických prameňov*. *Etnologické rozpravy* 9: 65-70.
- Prezentácia z 1. workshopu o etike v antropológii* (dokument PDF), uverejnené 13. 3. 2009 <http://www.antropologia.sk/> (otvorené 27.12.2009).
- Statements of Ethics. Principles of Professional Responsibility*. Council of American Anthropological Association 1971, s dodatkami 1986 <http://www.aaanet.org/stmts/-ethstmnt.htm> (otvorené 27.12.2009).
- UNESCO Programme Ethics of Science and Technology*. (otvorené 27.12.2009).
- Zajonc, J. 2002: *Ochrana osobných práv v etnologickom bádání*. *Etnologické rozpravy* 9: 76-78.

Gabriela Kilianova

Fieldwork and Ethics

Key words: fieldwork, ethnology, social and cultural anthropology, ethics.

The Slovak Association of Social Anthropologists initiated recently a discussion about the ethics in the ethnology, social and cultural anthropology. In January 2009 the association organized the seminar “Ethics in ethnology/ social anthropology which brought vivid response in the academic community in Slovakia. The paper will deal with the question which are the most frequent ethic problems in field work such as for example the selection of research topic from the ethic point of view, ethic regulations during the conducting of field work, the protection of respondent’s personal data during the elaboration of data and archiving, the publication of research data etc. The author will inform about approaches and react to the current discussion about the possibilities how to solve the ethic questions in the field work.